

Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennenbergera z 1576 r.

Robert Klimek

W 1576 r. ukazała się w Królewcu pierwsza szczegółowa jak na owe czasy mapa Prus Książęcych autorstwa Kaspara Hennenbergera – *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen welche herrliche Theil ist Sarmathiae Europaeae eigentliche und warhafftige Beschreibung*. Odegrała ona wielką rolę w historii kartografii tego obszaru, albowiem aż do poł. XVIII w. stanowiła podstawę map Prus wydanych na zachodzie Europy. Jej autor, Kaspar Hennenberger¹ (1529–1600), urodził się w Ehrlich w Turynii, skąd we wczesnej młodości przybył do Prus. W latach 1550–1554 studiował teologię protestancką na uniwersytecie w Królewcu, a po jej ukończeniu pracował jako pastor, a następnie proboszcz parafii w Domnowie (*Domnau*), zaś od 1560 r. w Mühlhausen nad rzeką Bezledą w Natangii. Od 1590 r. Hennenberger był pastorem przy kościele szpitalnym na Lipniku (*Löbechnicht*), dzielnicy Królewca². Zmarł 29 lutego 1600 r. i został pochowany przy ołtarzu tamtejszego kościoła szpitalnego³.

Już jako student Hennenberger interesował się geografią i kartografią. Rok po ukończeniu studiów wykonał i wydał mapę Inflant, która niestety zaginęła i obecnie nie jest znana. W 1584 r., na podstawie źródeł pisanych,

opracował historyczną mapę Prus *Prussia Vetus Auctore Casp[er]o Hennebergero* oraz geograficzno-historyczny opis Prus zatytułowany *Kurze und warhafftige Beschreibung des Landes zu Preussen* (1584). Najważniejszym i najbardziej znanym jego dziełem jest jednak mapa Prus wykonana w 1576 r. Hennenberger sporządził ją głównie na podstawie własnych pomiarów i materiałów zebranych w latach 1569–1576, w czasie siedmioletniej podróży po kraju⁴. Podstawę mapy stanowiły miejscowości o znanych ówczesnie współrzędnych. Opracowaniem dobrej mapy Prus zainteresowany był książę Albrecht Fryderyk, który sfinansował prace kartografa. Działania Hennenbergera w terenie prawdopodobnie polegały na wyznaczaniu kierunków między ważniejszymi miejscowościami oraz innymi obiektami, jak i określaniu odległości na podstawie przebytej drogi. Kartograf sam przeniósł rysunek mapy na drewniane klocki, które następnie wrytował Kaspar Felbinger. Odbitki zostały wykonane w drukarni w Królewcu. Mapa składa się z 9 arkuszy o łącznych wymiarach 103×91 cm. Obejmuje zaś obszar od 53°00' do 55°50' szerokości geograficznej N oraz od 44°20' do 49°47' długości E. Podczas wykreślenia długości geograficznej Hennenberger – prawdopodobnie za Gerardem Mercatorem – położenie południka zerowego określił na wysokości Wysp Zielonego Przylądka. Powyższa mapa nie ma wykreślonej siatki kartograficznej, a jedynie na skrajnych ramach arkuszy zaznaczony jest jednonominutowy podział. Na mapie Prus, podobnie jak na innych tworzonych ówczesnie, nie została ustalona skala liczbowa. Według Jana Szeligi, na podstawie dokonanych 40 pomiarów, skala mapy wynosi 1:368 000, przy czym w kierunku równoleżnikowym jest większa od

¹ W polskiej literaturze przedmiotu zazwyczaj spotykamy zapis nazwiska Henneberger. Jest to błąd, na który zwrócił już uwagę Tadeusz Oracki. T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1: A–K, Olsztyn 1984, s. 93. Na uzasadnienie właściwego zapisu można przytoczyć najważniejszą publikację tego wybitnego kartografa – *Erclerung der preussischen grosseren Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, na której podpisuje się jako Caspar Hennenberger.

² J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 44. Według Tadeusza Orackiego studia na Uniwersytecie Królewieckim Hennenberger rozpoczął w 1550 r. W latach 1550–1560 był diakonem w Domnowie, następnie w Młynarach (1560–1589). W 1589 r. otrzymał beneficjum przy szpitalu książęcym w Królewcu. Zob. T. Oracki, *Słownik biograficzny*, s. 93.

³ Caspar Hennenberger's *Grosse Landtafel von Preussen in 9 Blättern* (Erste Ausgabe vom Jahre 1576), Königsberg 1863.

⁴ J. Szeliga, *Rozwój kartografii*, s. 45.

średniej (1:35 000), a w kierunku południkowym – mniejsza (1:387 000)⁵. O wartości tej mapy i zapotrzebowaniu na nią świadczą jej liczne wznowienia i przeróbki. Już w 1595 r. doczekała się drugiego wydania uzupełnionego o obszerny opis historyczny⁶. Kolejne edycje ukazywały się już w królewskiej oficynie Segebadów w latach: 1627, 1629, 1638, 1639, 1655 i 1679⁷. Mimo wielu dziewiętnastowiecznych wydań mapa ta była rzadkim okazem, w związku z czym w 1863 r. wykonano w Królewcu jej fotolitograficzną reprodukcję w skali oryginału – *Caspar Hennenberger's Grosse Landtafel von Preussen in 9 Blättern (Erste Ausgabe vom Jahre 1576)*⁸. Oprócz wydań oryginalnych ukazało się wiele przeróbek tej mapy. Była ona bowiem podstawą do przedstawiania ziem pruskich przez prawie dwa wieki⁹. Jej treść jest bardzo bogata w porównaniu ze starszymi mapami Prus, np. Henryka Zella z 1542 r.¹⁰ Największą różnorodnością przedstawień cechuje się obraz sieci osadniczej. Autor wyodrębnił w niej cztery rodzaje miast (stolica, miasto ufortyfikowane, miasto ufortyfikowane z zamkiem, miasto otwarte) i trzy rodzaje wsi (parafialna, jarmarczna i pozostałe). Poza tym znalazły się tu dwory szlacheckie, dwory myśliwskie, zamki i klasztory. Bogata jest również sieć hydrograficzna, przede wszystkim jeziora i rzeki. Przedstawione zostały również lasy, większe bagna, ukształtowanie terenu, a także pola bitew,

hamernie żelaza i ważniejsze mosty¹¹. Bardzo ważne są na tej mapie dwa inne aspekty ikonograficzne. Pierwszy z nich dotyczy oznaczenia miast, które łudząco przypominają ich widok w poł. XVI w. Wyraźnie widać charakterystyczny kształt zamków, kościołów, katedr i fortyfikacji miejskich. Na obszarze Warmii biskupiej bardzo wyraźnie zaobserwować można miniaturę wzgórza katedralnego we Fromborku, zamku w Lidzbarku Warmińskim, kościoła w Braniewie czy kolegiaty w Dobrym Mieście. Miniaturowe wizerunki miast na mapie Hennenbergera są bardzo podobne do rycin przedstawionych w publikacji Christoph Hartknocha¹². Na podstawie własnych obserwacji wysuwam tezę, że symbole graficzne, które na mapie przedstawiały wiejskie kościoły, również były odzwierciedleniem ich ówczesnego wyglądu. Prawdopodobnie nie bez znaczenia był fakt, że autor mapy przez siedem lat uczestniczył w podróży przygotowawczej po Prusach, podczas której oprócz pomiarów kartograficznych robił także zapewne szkice charakterystycznych budowli. Drugim bardzo ważnym i niestety często pomijanym w literaturze przedmiotu symbolem ikonograficznym na mapach Hennenbergera są kopczyki z krzyżem, opisane w legendzie mapy jako „Ein Berg da vor alters ein Schloss drauf gewesen” – czyli wzgórze, na którym dawniej znajdował się zamek (grodzisko)¹³.

⁵ Tamże, s. 45–46. Skala mapy jest podawana różnie i nie została ostatecznie ustalona w literaturze przedmiotu, np. w opisie tejże mapy Kaspara Hennenbergera z 1863 r. jest 1:400 000. *Caspar Hennenberger's Grosse Landtafel von Preussen*. Ostatnio Jan Szeliga podawał, że skala wynosi 1:380 000, zaś Stanisław Alexandrowicz twierdzi, że 1:370 000. J. Szeliga, *Działalność kartograficzna Samuela i Jana Władysława Suchodolców w Prusach w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004, s. 24; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 99–100.

⁶ C. Hennenberger, *Erklärung der preussischen grossern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595.

⁷ P. Grabowski, *Obraz terytorium Prus Wschodnich w kartografii XV–XIX wieku*, w: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, red. P. Grabowski, J. Ostrowski, Olsztyn 1997, s. 22.

⁸ Zob. przyp. 3. Do wykonania kopii fotolitograficznej posłużyła mapa z 1629 r. (wyd. 4).

⁹ Z mapy Hennenbergera korzystali m.in.: Abraham Ortelius (1527–1598) – mapa *Prussiae vera descriptio*, Antwerpia 1584; Gerard Mercator (1512–1594) – mapa *Prussia* zamieszczona w *Atlas sive cosmographicae*, Duisburg 1595; Matthäus Merian (1593–1650) –

mapa *Prussiae Nova Tabula*, 1652; Johannes Janssonius (1588–1664) – *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, mapa wydawana w latach 1647–1658 w Amsterdamie; Nicolaus Visscher I (1618–1689), Nicolaus Visscher II (1649–1702) – *Tabula Prussiae Eximia*, mapa wydawana do końca XVII w.; Peter Schenk (1660–1718) – *Regni Prussici Accuratissima Delineatio*, Amsterdam [ok. 1713]; Johann Baptist Homman (1664–1724), *Regnum Borussiae*, Norimbergae 1710; Mathäus Seutter (1678–1757), *Borussia Regnum*, Augsburg 1720; Gilles Robert de Vaugondy (1688–1766), *La Prusse divisée en Prusse Royale, et Prusse Ducale*, Paris 1751.

¹⁰ Zmniejszona kopia mapy zamieszczona została w: J. Szeliga, *Rozwój kartografii*, s. 40–41.

¹¹ J. Szeliga, *Działalność kartograficzna*, s. 24.

¹² Ch. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt–Leipzig 1684.

¹³ Takie oznaczenia z opisem *Mons arcis vastata* pojawiały się także na niektórych wzorowanych na Hennenbergerze nowożytnych mapach Prus wydawanych przez XVI i XVII-wiecznych zachodnioeuropejskich kartografów: Abrahama Orteliusa, Matthäusa Meriana, Johannesa Janssoniusa, Nicolausa Visschera, Petera Schenka oraz na rękopiśmiennych

Tematyka średniowiecznych założeń obronnych na mapach nowożytnych Prus częściowo została poruszona przez Hansa Cromego w odniesieniu do mapy Hennenbergera z 1584 r.¹⁴ oraz Jerzego Antoniewicza, ale

relikty założeń obronnych w pobliżu następujących miejscowości: Łuknajno, Tuchlin, Okartowo, Tyrkło, Nowe Guty, Kwik oraz Zdory. Obiekt w Okartowie był ruiną zamku krzyżackiego, ostatecznie zniszczonego przez

Ryc. 1. Fragment mapy Kaspara Hennenbergera „Prussiae, das ist das Landes zu Preusse” z 1576 r. – okolica jeziora Śniardwy z zaznaczonymi sygnaturami

dotyczyła ona części map Józefa Narońskiego z poł. XVII w.¹⁵ Na mapie *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen* Hennenberger naniósł 55 sygnatur oznaczających tego typu obiekty. Najwięcej, bo aż 6 umieścił w okolicy jeziora Śniardwy oraz 5 w pobliżu Insterburga. Nad Śniardwami Hennenberger zaznaczył

Kiejstuta w 1378 r.¹⁶ Grodzisko nad jeziorem Tyrkło pochodzi z wczesnego średniowiecza¹⁷. W Zdorach nie potwierdzono dotąd grodziska – być może Hennenberger miał zamiar zaznaczyć obiekt na półwyspie Szeroki Ostrów, na którym znajduje się przypuszczalna strażnica z okresu zakonnego¹⁸. Grodziska w Łuknajnie¹⁹

mapach Józefa Narońskiego. Zob. legenda mapy *Districtus Johannsburgensis* w zbiorach GStA PK w Berlinie, sygn. F 10319. Na powyższej mapie Józef Naroński zaznaczył obiekty w Łuknajnie i Tuchlinie. Na kolejnej, *Districtus Reinensis* (GStA PK, sygn. F 10329), pochodzącej z 1663 r., zarejestrował: Łuknajno, Tuchlin, Okartowo, Tyrkło oraz Kwik.

¹⁴ H. Crome, *Kaspar Hennenberger Karte des Alten Preußens*, „Alt-Preußen”, 5 (2), 1940, s. 27–32.

¹⁵ J. Antoniewicz, *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach*, „Wiadomości Archeologiczne”, 17, 1950, s. 1–24.

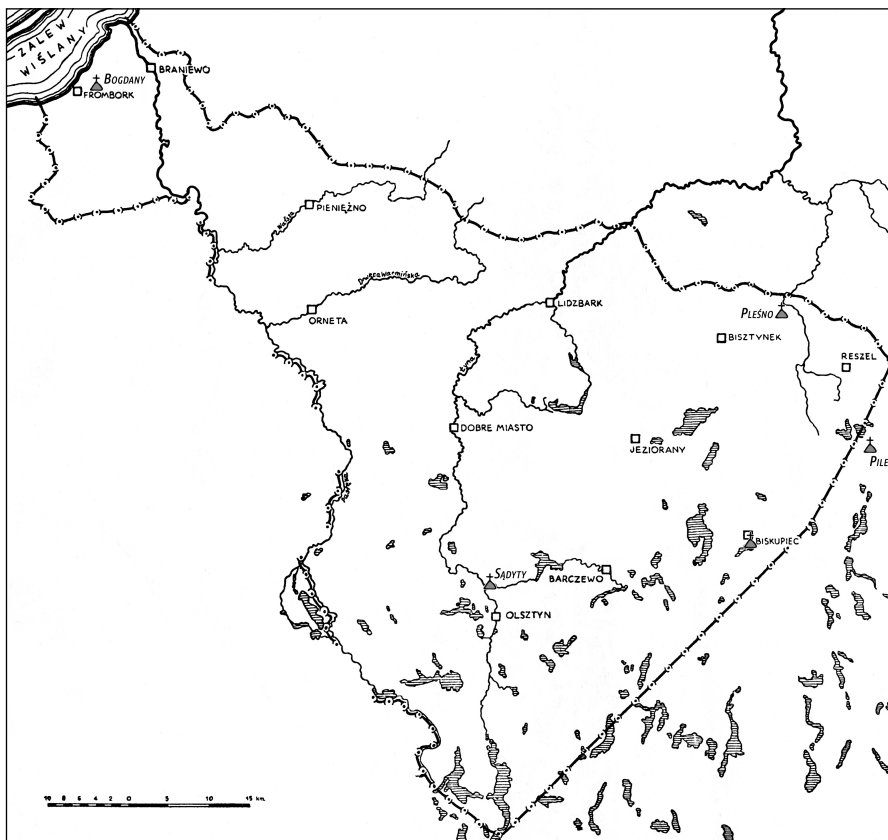
¹⁶ *Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Hrsg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 596.

¹⁷ H. Crome, *Verzeichniss der Wehranlagen*, „Prussia”, 32 (2), 1939, s. 304.

¹⁸ Tamże, 34, 1940, s. 121. Założenie obronne zdaniem Johanna Guisego miało znajdować się na północ od wsi, na krawędzi półwyspu ostro wchodzącego w jezioro Śniardwy. Obecnie na północ od Zdorów nie ma żadnego antropomorficznego obiektu. Prowadzone w okolicy

badania terenowe Jerzego Glosika nie wykazały istnienia umocnienia na północ od Zdorów, a jedynie na półwyspie Szeroki Ostrów. Por. J. Glosik, *Komunikat o poszukiwaniach archeologicznych w okolicy Jeziora Śniardwy w 1968 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 4 (102), 1968, s. 671–672. Obiekt w Zdorach nie został potwierdzony na mapach Józefa Narońskiego (*Districtus Johannsburgensis* oraz *Districtus Reinensis*), choć kartograf zaznaczył w postaci charakterystycznych kopczyków pozostałe 5 obiektów.

¹⁹ H. Crome, *Verzeichniss der Wehranlagen*, „Prussia”, 33 (1–2), 1939, s. 289. W lipcu 1929 r. obiekt w Łuknajnie wizytował Carl Engel, który zlokalizował go 150 m od północnego brzegu jeziora Śniardwy. Był to niewielki nasyp o wysokości ok. 2,5 m od strony lądu i 7 m od strony jeziora, o szerokości podstawy 8 m, znajdujący się na wzniesieniu o wysokości 121,7 m. Doskonale punkt widokowy na okolicę. W pobliżu odkryto cmentarzysko z wczesnego średniowiecza oraz miecz wikingi. MVF, PM-A 1441/1 Luknainen, Kr. Sensburg.

Ryc. 2. Warmia biskupia z grodziskami z mapy Kaspara Hennenbergera, oprac. R. Klimek

i Tuchlinie²⁰ zostały w dużym stopniu zniszczone, a ich chronologia nie jest do końca pewna. Obiekt w Nowych Gutach nie jest obecnie znany w literaturze archeologicznej, chociaż we wsi nad jeziorem położone jest dość wysokie wzgórze o stromych zboczach, które zostało odnotowane przez Johanna Guisego w latach 1826–1828 podczas inwentaryzacji założeń obronnych na ziemiach pruskich²¹. Jak widać na powyższym przykładzie, typowymi kopczykami Hennen-

berger oznaczał obiekty o różnej chronologii, od wczesnego średniowiecza począwszy, po czasy krzyżackie. Po drugiej wojnie światowej, w 1948 r. wyżej wzmiankowane stanowiska były inwentaryzowane przez Jerzego Antoniewicza, który do grodzisk zaliczył jedynie obiekty w Tuchlinie i nad jeziorem Tyrkło²², natomiast podczas prowadzonych badań w programie Archeologicznego Zdjęcia Polski nie zlokalizowano obiektów w Łuknajnie, Nowych Gutach i Zdorach.

Na obszarze Warmii biskupiej Kaspar Hennenberger zaznaczył znakiem kopca z krzyżem cztery obiekty: Sadyty (*Sanditten*) k. Olsztyna, Grzęda-Plešno (*Sturmhofel*) w pobliżu jeziora

²⁰ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, „Prussia”, 34, 1940, s. 133. Stanowisko było odnotowane przez Johanna Guisego jako „Schanze Zamedzik”, jednak jego szkic nie zachował się do naszych czasów.

²¹ Tamże, 32 (2), 1939, s. 324; tamże, 34, 1940, s. 106. Hennenberger kopczyk zaznaczył między wsiami Nowe Guty i Kwik. Johann Guise odnotował dwa założenia obronne – w Nowych Gutach i w Kwiku. Niestety jego szkice tych obiektów zaginęły. Na podstawie własnych weryfikacji terenowych oceniam, że na północ od wsi Kwik nie ma obecnie żadnych antropogenicznych form terenowych typowych dla średniowiecznych założeń obronnych.

²² Powyższa dokumentacja znajduje się w zbiorach Archiwum Działu Archeologicznego Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, w aktach powiatu piskiego. W kolejnych latach Jerzy Antoniewicz podał także w wątpliwość grodzisko w Tuchlinie, mimo że znalazł tam warstwę kulturową z zabytkową ceramiką.

Sajno (*Zain See*), Bogdany (*Sonnenberg*) k. Fromborka, oraz ruiny zamku na terenie miasta Biskupiec (*Bischburg*). W niniejszym artykule omówię także założenie obronne w Pilcu (*Piltzen*), które do 1374 r. znajdowało się pod jurysdykcją biskupa warmińskiego²³.

Zamek w Biskupcu po raz pierwszy pojawił się w źródłach pisanych w 1389 r.²⁴ Na zam-

ku w Reszlu podpisano dokument nadania dla wsi Bęsia (*Bansen*). Jednym z punktów granicznych nowej wsi był zamek biskupi – „*versus castrum nostrum Bischofsburg*”. Biskupiec prawa miejskie uzyskał sześć lat później, w dniu 17 października 1395 r., stając się tym samym najmłodszym miastem na terenie Warmii biskupiej. Dokument lokacyjny sporządzony

został w miejscowym zamku.

Akt ten zawiera kolejną interesującą informację – otóż zezwolono mieszczanom na budowę w obrębie miasta, naprzeciwko obwarowań i palisady, wieży obronnej²⁵. Zamek nie przetrwał długo. Zniszczony podczas wojny trzynastoletniej nie podźwignął się już z ruin. W literaturze przedmiotu istnieje hipoteza, jakoby zamek w Biskupcu miał stać na północnym brzegu rzeki Dymer, naprzeciwko kościoła, ale już poza murami miejskimi²⁶. W latach 1992–1997 na terenie Biskupca prowadzono prace archeologiczne, podczas których przebadano także obszar, gdzie rzekomo miały znajdować się pozostałości zamku. W świetle przeprowadzonych badań archeolodzy nie znaleźli relikwów takiej budowli, a jedynie pozostałości wczesnonowożytnych pochówków²⁷. Wszystko wskazuje zatem, że w tym miejscu nie było żadnych obwarowań, a jedynie stary cmentarz, który znajdował się już poza bramą i murami miasta. Przyjrzyjmy się zatem mapie Hennenbergera. Kartograf zaznaczył kopczyk w północno-wschodniej części miasta, przy południowym brzegu rzeki Dymer i w obrębie obwarowań miejskich. Jest to całkiem inne miejsce od proponowanego dotąd w literaturze. Na podstawie własnych obserwacji terenowych

Ryc. 3. Fragment mapy Kaspara Hennenbergera przedstawiający okolicę Biskupca. Po prawej stronie kartograf zaznaczył dwa grodziska – tzw. kopce wartownicze (Stary Gieląd i Młynik) już spoza obszaru Warmii

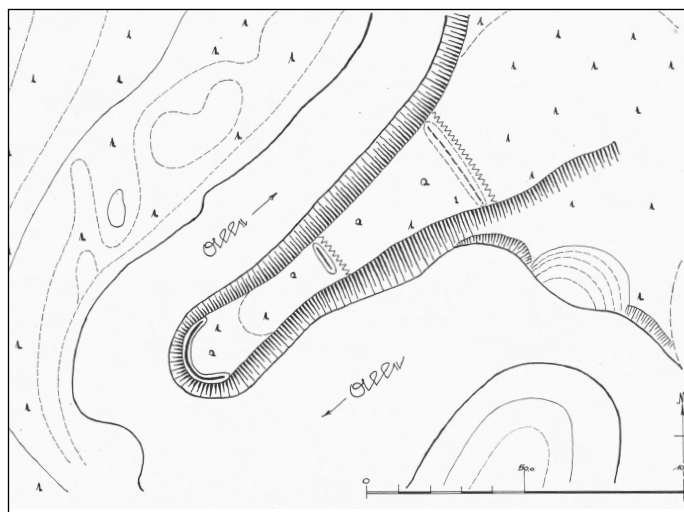
Ryc. 4. Fragment mapy Kaspara Hennenbergera przedstawiający okolicę Olsztyna. Na północ od miasta zaznaczono sygnaturą grodzisko Sądyty (Sanditten)

oraz mapy Hennenbergera uważam, że zamku należałoby szukać w okolicy ulicy Ogrodowej (dawniej Gartenstraße), między kościołem a rzeką Dymer. Teren ten jest dzisiaj jednak gęsto zabudowany.

Kolejny kopczyk na mapie *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen* zaznaczony został na północ od Olsztyna, w pobliżu ujścia rzeki Wadąg do Łyny. Obok sygnatury widnieje nazwa *Sanditten*. Niewątpliwie kopczyk wskazuje uroczysko znajdujące się na terenie olsztyńskiego Lasu Miejskiego. Leży ono w zakolu prawego brzegu Łyny, w odległości 800 m na południe od ujścia rzeki Wadąg. Obiekt ten, ale już bez nazwy, pojawiał się również w niektórych nowożytnych wydaniach map Prus opartych na pracy Hennenbergera: *Prussiae vera descriptio* Abrahama Orteliusa (1527–1598), *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi* autorstwa Johanna Janssoniusa (występującego również pod nazwiskiem Jan Jansz; 1588–1664) oraz *Tabula Prussiae Eximia* wydawanych przez Nicolausa Visschera I (1618–1689) i Nicolausa Visschera II (1649–1702)²⁸. W latach 1826–1828

grodzisko zostało zinwentaryzowane przez Johanna Guisego. Plany założenia obronnego podpisał on jako „zamek Sanditten”. Był on położony na południe od ujścia Wadągu do Łyny²⁹. Półwysep, na którym znajduje się założenie obronne, sięga 108 m długości. Prze-

dzielony jest dwiema krótkimi poprzecznymi fosami. Południowy cypel grodziska, który z trzech stron opływała Łyna, liczył 14 m, a od strony rzeki okalał go wał, który obecnie można zauważyć jedynie od strony wschodniej³⁰. Nie widać go ani od strony południowej, ani od zachodniej, co mogło być skutkiem działania erozyjnego Łyny i osunięcia wałów do wody.

Ryc. 5. L. Fromm, Plan grodziska w Sądych z lat międzywojennych, zbiory MVF, SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein)

Na grodzisku widoczne są relikty bramy wjazdowej, która prowadziła do ostatniego punktu oporu, jakim był południowy cypel półwyspu. Nietypowy jest również sam majdan, który usytuowano poniżej bramy wjazdowej. Grodzisko to z całą pewnością można identyfikować ze wsią *Sundithen*, która jest wymieniona w akcie lokacyjnym Olsztyna. Ta pruska nazwa wywodzi się od słowa *sūndan*, będącego

²³ W atlasie Eckharda Jägera pt. *Prussia-Karten 1542–1810* na pierwszym wydaniu mapy z 1576 r. pojawiły się znaki przy miejscowościach: *Sturmhofel* i *Piltzen*, natomiast kolejne sygnatury obok miejscowości *Bischburg*, *Sanditten* i *Sonnenberg* znalazły się w drugim wydaniu mapy Hennenbergera, opublikowanej także w Królewcu w 1595 r. E. Jäger, *Prussia-Karten 1542–1810*, Weihenhorn 1982, s. 56–57.

²⁴ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* [dalej: CDW], Hrsg. C.P. Woelke, Bd. 3, Leipzig 1874, nr 238.

²⁵ Tamże, nr 307: „item omnem alium dictam ciuitatem, videlicet de budis et municionibus, que Berchfrede wigariter nuncupantur, volumus ad ciuitatem et ad eius utilitatem communiter pertinere”.

²⁶ B. Kozietło-Poklewski, *Kolonizacja. Dominium warmińskie*, w: *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1969, s. 65.

²⁷ H. Mackiewicz, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na terenie Starego Miasta Biskupa Reszelskiego*, w: *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problem ich rewaloryzacji*, red. J. Wysocki, Nidzica 1998, s. 129.

²⁸ Por. przypisy 10 i 14.

²⁹ H. Crome, *Verzeichniss der Wehranlagen*, „Prussia”, 32 (1), 1938, s. 193. Dokumentacja Johanna Guisego dotycząca grodziska w Lesie Miejskim zaginęła.

³⁰ MVF, PM-A 024/1 Allenstein; MVF, Katalog Burgwallkartei, SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein); G. Białuński, R. Klimek, *Początki Olsztyna*, Olsztyn 2013, s. 11–14.

biernikiem liczby pojedynczej rzeczownika *kara. Sundithen* (Sundyty), jako nazwa pochodząca z języka pruskiego, mogłaby oznaczać miejsce sądu – religijnego lub świeckiego³¹,

i wiele fragmentów wczesnośredniowiecznej ceramiki³³. Niewątpliwie do dokładnej weryfikacji tego miejsca skłonił mnie przede wszystkim znak na mapie Hennenbergera. Uważa-

Fot. 1. Widok na relikty bramy wjazdowej grodziska Sądyty (fot. R. Klimek)

raczej połączonego, gdyż o innym nie mogło być wówczas mowy. Grodzisko było znane w literaturze niemieckiej. Po drugiej wojnie światowej zostało negatywnie zweryfikowane przez archeologów podczas prowadzonych badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej: AZP)³². W latach 2004–2005 dwukrotnie zgłaszałem grodzisko Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków (dalej: WKZ) w Olsztynie, ale bez efektu – nie podjęto wówczas żadnych działań, sugerując się wcześniejszymi badaniami AZP, w których nie stwierdzono w tym miejscu śladów wczesnośredniowiecznego założenia obronnego. W kwietniu 2006 r. obok grodziska odkryłem osadę przygodową. Podczas prowadzonych tam jesienią 2006 r. prac wykopaliskowych znaleziono wiele cennych zabytków: dirhamy, groty strzał, przedmioty codziennego użytku

łem, że uroczysko *Sanditten* nie zostało przez tego wybitnego kartografa zaznaczone w tym miejscu przypadkiem.

W 1278 r. pojawia się wzmianka o zamku w Bogdanach (niem. *Sonnenberg*) – Castrum Sunnemberg – nad rzeką Baudą, położonym niedaleko Fromborka³⁴. Dwie następne informacje pochodzą z 1304 r.³⁵ W kolejnych latach warownia prawdopodobnie straciła na znaczeniu, ponieważ nie jest określana w źródłach jako *castrum* lecz *mons*³⁶. Wówczas zamieszkiwał ją Henryk – prepozyt kapituły warmińskiej. Obiekt ten został zaznaczony na mapie Kaspara Hennenbergera jako grodzisko

³¹ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos. Etimologijos žodynas*, t. 4: R–Z, Vilnius 1997, s. 167–168.

³² Dokumentacja AZP nr 23–61, numer stanowiska 46 – obiekt został ujęty w dokumentacji dopiero w 2006 r.

³³ M. Hoffmann, A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku LXXIX i CIV, AZP 23-61/46, Olsztyn – Las Miejski, Olsztyn 2006, dokumentacja ze zbiorów WKZ w Olsztynie.*

³⁴ CDW, Bd. 1, nr 54. Nazwę *sunne* można wiązać z pruskim *saule*, oznaczającym słońce. Por. V. Mažiulis, *Prūsų kalbos*, s. 72–75. Odpowiednik niemiecki *Sonnenberg* oznaczał 'słoneczne wzgórze'.

³⁵ CDW, Bd. 1, nr 126, 130.

³⁶ Tamże, nr 150 – „in monte Sonnenberg” (1309); tamże, nr 195 – „monte Sunnenberch” (1314).

położone na prawym brzegu rzeki Bauda³⁷. Nie ma wątpliwości, że autor zaznaczył relikty warowni w Bogdanach. W pracy *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*

napisał, że znajdowała się tam siedziba Zompny z rodu Nartzenów³⁸. W latach 1826–1828 grodzisko inwentaryzował Johann Guise, który w swoich notatkach zaznaczył, że jest to

Ryc. 6. Fragment mapy Kaspara Hennenbergera przedstawiający okolicę Fromborka. Widać Frombork od strony południowej oraz grodzisko w Bogdanach (Sonnenberg)

Fot. 2. Widok na grodzisko w Bogdanach od strony południowo-zachodniej (fot. R. Klimek)

³⁷ R. Klimek, *Zaginione zamki i strażnice poświadczane w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji*, w: *Archaeologica Hereditas. Grodziska*

Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 205–207.

³⁸ C. Hennenberger, *Erklärung*, s. 436: „Wohnsitz der Zompna vom Geschlechte der Nartzen”.

zamek Zompny nad Baudą przy Sonnenbergu³⁹. W dziewiętnastowiecznych sprawozdaniach naukowych górę określano jako pogańskie miejsce ofiarne⁴⁰. Na niemieckich mapach sztabowych grodzisko figuruje jako Pogańska Góra (*Heiden-Berg*)⁴¹. Badania archeologiczne wykazały, że powyższe założenie obronne było użytkowane w VII–VIII oraz XIII–XIV w.⁴² Niewątpliwie rozwój pobliskiego Fromborka

sprawił, że warownia w Bogdanach utraciła w XIV w. na znaczeniu i ostatecznie całkowicie upadła.

Kolejny kopczyk na terenie Warmii biskupiej Kaspar Hennenberger zaznaczył na zachodnim brzegu jeziora Sajno, na zachód od Reszla. Znak ten był powielany na nowożytnych przeróbkach jego map⁴³. Miejsce owo położone jest w pobliżu wsi Pleśno (*Plößen*)

Ryc. 7. Fragment mapy Kaspara Hennenbergera przedstawiający okolicę Reszla. Na mapce przedstawione są sygnatury przy obiektach w Pilcu (Piltzen) i Grzędzie-Pleśno (Sturmhofel). Warto zwrócić uwagę na wizerunki kościołów w Uniszewie (Glockstein) i Sątopach (Santhopen), są bowiem identyczne ze współczesnymi

Ryc. 8. Fragment mapy Abrahama Orteliusa „Prussiae vera descriptio” z obiektami w Pilcu i Pleśnie

³⁹ MVF, Guise Zettel, 178a (Grundriss und Ansicht des Schlossberges bei Althof; Zompnas Schloß an der Baude bei Sonnenburg. Zompna, der Narzen Königin).

⁴⁰ MVF, PM-A 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunsberg).

⁴¹ *Meßtischblatt*, Nr 1684, Braunsberg (West.) 1:25 000, [b.m.w.].

⁴² R. Odoj, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r.*, KMW, 4 (110), 1970,

s. 659–666; M. Jagodziński, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, Warszawa 1997, s. 23–24; D. Gazda, *Między grodem a zamkiem – wieloczołnowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego*, w: *Archaeologica Hereditas*, s. 125–134.

⁴³ Oprócz wzmiankowanych map Orteliusa, Meriana, Janssoniusa i Vischera sygnatury znajdowały się także na mapie Christophera Hart-

i było wzmiankowane w latach 20. XIX w. W sprawozdaniu Landrata z Reszła z 5 maja 1825 r. podano, że na północny zachód od Pleśna położone było stanowisko obronne zwane *Schwedenschanze*. W kolejnych latach okolice zachodniego brzegu tutejszego jeziora weryfikował terenowo Guise, który odnotował tam trzy umocnienia. Pierwsze z nich leżało na lewym, zachodnim brzegu Sajny. Drugie znajdowało się w jego pobliżu, a trzecie – na zachód od wspomnianych, czyli na południe od drogi w kierunku wsi Grzędę⁴⁴. W okresie międzywojennym okolice wizytował dyrektor Prussia Muzeum w Królewcu dr Wilhelm Gaerte. Nie znalazł on żadnych śladów umocnień, ale zauważył, że mieszkańcy Pleśna nazywają pewne miejsce *Wallberg*. Było ono położone na południe od drogi Grzęda–Pleśno, koło mostu i na zachodnim brzegu rzeki Sajna. Właścicielem pola był zaś niejaki Krüger. Podczas wizytacji terenowej tego miejsca stwierdziłem, że omawiany obszar został całkowicie wyrównany. Należy zwrócić uwagę na fakt, że okolice Pleśna i Grzędę w poł. XIX w. bardzo się zmieniły⁴⁵. Jezioro Sajno zostało osuszone, zaś wzdłuż jego zachodniego i wschodniego brzegu wybudowano kanały odwadniające. W latach 1871–1873 przez wieś Pleśno przeprowadzono linię kolejową Olsztyn–Gubin, co moim zdaniem w znacznym stopniu przyczyniło się do zniszczenia pobliskich stanowisk obronnych⁴⁶.

Ostatnim z omawianych obiektów zaznaczonych na mapie Hennenbergera jest zameczek w Pilcu. Miejscowość ostatecznie znalazła się po stronie zakonu krzyżackiego, ale do czasu rozstrzygnięcia sporu granicznego

w 1374 r. pozostawała pod jurysdykcją biskupa warmińskiego⁴⁷. Według dokumentu z 24 czerwca 1369 r. granica dominium warmińskiego przebiegała blisko zamku w Pilcu: „ad granicam positam retro Resel iuxta castrum Piltcz”. Następnie dokument szczegółowo określa jej przebieg: „Item ab alia parte retro Resel a granica posita circa Piltcz per Seysten ad lacum Kerwoyke et fluuium qui ab eo fluit, et habet in longitudine viij miliaria” – granica przebiegała od Reszła obok Pilca przez Szestno do Jeziora Kierwik i rzeki, która z niego wypływa. Łączna długość linii granicznej wy-

Fot. 3. Wyspa na Stawie Młyńskim w Pilcu – przypuszczalne relikty średniowiecznej strażnicy (fot. R. Klimek)

nosiła 8 mil⁴⁸. W późniejszych latach strażnica w Pilcu nie występowała w źródłach. Wspominał o niej dopiero Hennenberger w 1595 r., jednak nie podał dokładnego położenia⁴⁹. Na mapie znak umieszczony jest po lewej stronie przepływającej przez wieś rzeki Dajna. Podobnie – za Hennenbergerem – na swoich mapach stanowisko to zaznaczali Janssonius

knocha (1644–1687) *Prussia accurate descripta a Gasparo Hennebergero Erlichensi* oraz Petera Schenka (1660–1718) *Regni Prussici Accuratissima Delineatio* (Amsterdam ok. 1713).

⁴⁴ MVF, Guise Zettel PM-IXh: 104b.

⁴⁵ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, „Prussia”, 32 (2), 1939, s. 322.

⁴⁶ A. Piątkowski, *Kolej wschodnia w latach 1842–1880. Z dziejów transportu kolejowego na Pomorzu Wschodnim*, Olsztyn 1996, s. 186.

⁴⁷ CDW, Bd. 2, nr 497. Przebieg granicy na tym odcinku ustalono na linii: las Krakocin (*silva Krakotin*) – Kurki, pozostawiając Pilec po stronie zakonu.

⁴⁸ *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, Hrsg. J.M. Saage, C.P. Woelky, Braunsberg 1866, s. 30–31.

⁴⁹ C. Hennenberger, *Erklärung*, s. 349: „Piltzen – ein Schlos gehabt/und dem Bischoff von Ermlande die Grentze alda”.

oraz Visscher. W nieco innym miejscu relikty strażnicy widział Józef Naroński – kartograf w służbie księcia pruskiego. Na powstałej w latach 60. XVII w. mapie *Districtus Rastemborgensis* sygnaturę w postaci kopczyka z krzyżem Naroński zaznaczył na wyspie znajdującej się w północnej części Stawu Młyńskiego⁵⁰. W latach 1826–1828 Pilec odwiedził Guise i także on odnotował, że relikty zameczku miały znajdować się na wyspie położonej na Stawie Młyńskim⁵¹. Wspomniana wysepka zachowała się do obecnych czasów, jednak jak dotąd nie przeprowadzono na niej badań archeologicznych. Jest niewielka, więc można przypuszczać, że strażnica, która na niej stała, nie odgrywała ważnej roli militarnej, co najwyżej obserwacyjną. Podczas prowadzonych badań AZP w ogóle nie uwzględniono wyspy, natomiast przypuszczalne położenie zameczku ustalono ok. 1 km na północ od wsi⁵².

Analizując na mapie Hennenbergera położenie kopców na obszarze dominium warmińskiego, warto zaznaczyć, że mają one swoje potwierdzenie bądź to w terenie, jak grodziska w Bogdanach i olsztyńskim Lesie Miejskim, bądź w źródłach pisanych, jak zamek w Biskupcu i strażnica w Pilcu. Założenie obronne w pobliżu jeziora Sajno nie dotrwało do naszych

czasów. Weryfikacje terenowe, szczególnie te z 1. poł. XIX w., pozwalają jednak domniemywać, że takie istniało. Wybudowanie kanałów odwadniających oraz nasypów kolejowych prawdopodobnie spowodowało jego niwelację. Cały czas otwarta pozostaje sprawa położenia zamku w Biskupcu. Dotąd w literaturze przedmiotu nie zauważono, że Hennenberger zaznaczył ruiny tego założenia obronnego w północno-wschodniej części miasta, nad lewym brzegiem rzeki Dymier. Nie jest wykluczone, że w przyszłości może być to wskazówka do odnalezienia reliktywów jego fundamentów na terenie biskupieckiego Starego Miasta. Sygnatura zaznaczona przez kartografa na północ od Olsztyna kilka lat temu stała się dla mnie poważnym bodźcem do dokładnej weryfikacji terenowej Lasu Miejskiego na prawym brzegu Łyny. W efekcie oprócz wspaniałego grodziska, które wcześniej było negatywnie zweryfikowane przez miejscowych archeologów, odkryłem nieznaną dotąd pokazną wczesnośredniowieczną osadę przygodową⁵³. Do analizy pozostaje jeszcze blisko 50 sygnatur z mapy Hennenbergera. Wydaje się, że po przeprowadzeniu dokładnej kwerendy źródłowej i terenowej dowiemy się, iż niektóre z nich kryją jeszcze niejedną zapomnianą zagadkę historyczną. ■

⁵⁰ J. *Districtus Rastemborgensis*, GStA PK, XX, HA, Karte F 10.328; J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997, mapa nr 7.

⁵¹ MVE, Guise Zettel 118a (Grundriss und Ansicht des Burgwalls von Pilz); H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd. 34, 1940, s. 105.

⁵² Dokumentacja AZP nr 19–68. Prowadzący badania Jacek Wysocki za grodzisko będące pozostałością zamku w Pilcu uznał wzgórze o wysokości 119 m n.p.m., które położone jest na północ od wsi, po zachodniej stronie rzeki. Do propozycji archeologa odnoszę się jednak sceptycznie. Weryfikowałem to miejsce i moim zdaniem istnieją nikt-

przesłanki do tego, aby właśnie tam znajdowała się wzmiankowana w źródłach strażnica. W swoich badaniach autor w ogóle nie odniósł się do literatury i źródeł kartograficznych. Na tym samym obszarze AZP popełnił kilka błędów, m.in. w ogóle nie odnalazł wałów podłużnych, które występują w okolicy Świętej Lipki.

⁵³ Przypuszczenia co do istnienia w tym miejscu osady związanej z wsią Sądyty (*Sanditten*) miał Leonard Fromm, który zaznaczył ją na mapie archeologicznej powiatu olsztyńskiego. L. Fromm, W. Steffel, *Kreis-karte Stadt- und Landkreis Allenstein*, skala 1:100 000, Allenstein 1941.

Bibliografia

Źródła archiwalne i niepublikowane

- Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie
 Dokumentacja AZP obszarów: 19–68, 23–61.
 Hoffmann M., Koperkiewicz A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku LXXIX i CIV, AZP 23-61/46, Olsztyn – Las Miejski*, Olsztyn 2006.
- Dział Historyczny Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie
 Hennenberger C., *Prussia das ist des Landes zu Preussen*, Königsberg 1629, wyd. 4, sygn. DH 5236.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX, HA, Berlin-Dahlem (GStA PK)
 Naronski J., *Districtus Johannsburgensis*, sygn. F 10.319.
 Naronski J., *Districtus Sestensis*, 1663, sygn. F 10.330.
 Naronski J., *Districtus Rastemborgensis*, sygn. F 10.328.

- Naronski J., *Districtus Reinensis*, 1663, sygn. 10.329.
- Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie (MVF)
 PM-A 024/1 (Allenstein); PM-A 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunberg); PM-A 1045/1 (Pülz, Kr. Rastenburg);
 Katalog Burgwallkartei SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein): Allenstein.
 Guise Zettel PM-IXh:
 104b (Ansicht von Plössen; Ansicht von Rössel gegenosten; Grundriss einer Schanze (?) bei Plössen; Grundriss der Schanze bei „Grünhof am Zain-See”);
 118a (Grundriss und Ansicht des Burgwalls (?) von „Pilz” [Pülz]);
 178a (Grundriss und Ansicht des Schlossberges bei Althof „Zompnas Schloß an der Baude bei Sonnenburg. Zompna, der Narzen Königin”).

Źródła wydane drukiem

- Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Hrsg. C.P. Woelky, J.M. Saage, Bd. 1, Mainz 1860.
- Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Hrsg. C.P. Woelky, J.M. Saage, Bd. 2, Mainz 1864.
- Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Hrsg. C.P. Woelky, Bd. 3, Leipzig 1874.
- Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig 1863.
- Hartknoch Ch., *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt–Leipzig 1684.
- Hennenberger C., *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595.
- Merian M., *Topographia Electoratus, Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae* (Faksimile der Erstausgabe von 1652), Kassel–Basel 1965.
- Scriptores rerum Warmiensium oder Quellschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, Hrsg. J.M. Saage, C.P. Woelky, Braunsberg 1866.

Źródła kartograficzne

- Caspar Hennenberger's *Grosse Landtafel von Preussen in 9 Blättern (Erste Ausgabe vom Jahre 1576)*, Königsberg 1863, skala 1:400 000.
- Fromm L., Steffel W., *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000*, Allenstein 1941.

- Hartknoch Ch., *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, Leipzig 1684.
- Hennenberger C., *Kurze und warhafftige Beschreibung des Landes zu Preussen*, 1584.
- Hennenberger C., *Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung*, Königsberg 1576, skala ok. 1:370 000.
- Homman J.B., *Regnum Borussiae*, Norimbergae 1710, skala ok. 1:750 000.
- Janssonius J., *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, Amsterdam 1647–1658, skala ok. 1:750 000.
- Mercator G., *Prussia*, w: *Atlas sive cosmographicae*, Duisburg 1595, skala ok. 1:750 000.
- Meßtschblatt, Nr 1684, Braunsberg (West.) 1:25 000, [b.m.w.] 1937.
- Ortelius A., *Prussiae vera descriptio*, w: *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1584, skala ok. 1:750 000.
- Schenk P., *Regni Prussici Accuratissima Delinatio*, Amsterdam [ok. 1713], skala ok. 1:750 000.
- Seutter M., *Borussia Regnum*, Augsburg 1720, skala ok. 1:750 000.
- Vaugondy G.R., *La Prusse divisée en Prusse Royale, et Prusse Ducale*, Paris 1751, skala ok. 1:750 000.
- Visscher N., *Tabula Prussiae Eximia*, Amsterdam 1630–1681, skala ok. 1:750 000.

Literatura przedmiotu

- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Antoniewicz J., *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach*, „Wiadomości Archeologiczne”, 17, 1950, s. 1–24.
- Białyński G., Klimek R., *Początki Olsztyna. Przewodnik archeologiczny*, Olsztyn 2013.
- Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1969.
- Crome H., *Verzeichniss der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia”, 32 (1), 1938, s. 173–209.
- Crome H., *Verzeichniss der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia”, 32 (2), 1939, s. 297–324.
- Crome H., *Verzeichniss der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia”, 33 (1–2), 1939, s. 263–289.
- Crome H., *Verzeichniss der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia”, 34, 1940, s. 83–155.
- Crome H., *Kaspar Hennenberger Karte des Alten Preussens*, „Alt-Preußen”, 5 (2), 1940, s. 27–32.
- Gazda D., *Między grodem a zamkiem – wielozłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego*, w: *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 125–134.
- Głosik J., *Komunikat o poszukiwaniach archeologicznych w okolicy Jeziora Śniardwy w 1968 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4 (102), 1968, s. 671–672.
- Grabowski P., *Obraz terytorium Prus Wschodnich w kartografii XV–XIX wieku*, w: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, red. P. Grabowski, J. Ostrowski, Olsztyn 1997, s. 19–48.
- Jäger E., *Prussia-Karten 1542–1810*, Weissenhorn 1982.
- Jagodziński M., *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, Warszawa 1997.
- Klimek R., *Zaginione zamki i strażnice poświęcone w źródłach z I połowy XIV wieku na Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji*, w: *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 205–224.
- Koziello-Poklewski B., *Kolonizacja. Dominium warmińskie*, w: *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1969, s. 48–60.
- Mackiewicz H., *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na terenie Starego Miasta Biskupca Reszelskiego*, w: *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problem ich rewaloryzacji*, red. J. Wysocki, Nidzica 1998, s. 127–131.

- Mažiulis V., *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 4, Vilnius 1997.
- Odoj R., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r.*, KMW, 4 (110), 1970, s. 659–666.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1: A–K, Olsztyn 1984.
- Piątkowski A., *Kolej wschodnia w latach 1842–1880. Z dziejów transportu kolejowego na Pomorzu Wschodnim*, Olsztyn 1996.
- Szeliga J., *Działalność kartograficzna Samuela i Jana Władysława Suchodolców w Prusach w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.
- Szeliga J., *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997.
- Szeliga J., *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982. ■

The Ruins of Castles and Strongholds in the Area of Warmia Bishopric on the Map by Kaspar Hennenberger (1576)

Summary

In 1576, in Königsberg the first detailed map of the Duchy of Prussia by Kaspar Hennenberger (1529–1600) was published – *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen welche herrliste Theil ist Sarmathiae Europaeae eigentliche und warhafftige Beschreibung*. It played a prominent role in the history of cartography of that area and as long as until the middle of the 18th century it provided the basis of the maps of Prussia published in the west of Europe. Hennenberger made his map mainly basing on his own measurements and materials collected in the years 1569–1576, during a 7-year-long journey around the country. On the basis of the measurements, the map's scale is 1:368 000. Numerous editions and modifications indicate the value of the map and a need for it. It was as early as in 1595 that it had the second edition supplemented with a broad historical description. The subsequent editions appeared in 1627, 1629, 1638, 1639, 1655 and 1679. The picture of the settlement network is characterized by the greatest variety of presentations. An important iconographic symbol in Hennenberger's maps, which is however frequently neglected in the literature of the subject, are the marks in the shape of mounds with a cross, in the map key described

as – *Ein Berg da vor alters ein Schloss drauf gewesen* – which means a hill where a castle (a hillfort) was situated. In the map *Prussiae, das ist das Landes zu Preussen* Hennenberger placed 55 symbols signifying this type of structures. He placed most of them, namely 6, in the area of Śniardwy lake and 5 in the vicinity of Insterburg. In the territory of the Bishopric of Warmia Hennenberger provided symbols for four constructions: Sądty (Sandtitten) near Olsztyn, Bogdany (Sonnenberg) near Frombork, Grzędaplešno – (Sturmhofel) near lake Sajno (Zain See) and the ruins of a castle in the area of the town of Biskupiec (Bischburg). The present paper also discussed the defensive constructions in Pilec (Piltzen), which was under the jurisdiction of the bishop of Warmia till 1374.

The analysis of the placement of symbols in Hennenberger's maps in the area of the Warmia dominium points out that they are confirmed either in the area, e.g. hillforts in Bogdany and in the City Forest of Olsztyn, or in written sources such as the castle in Biskupiec and a watchtower in Pilec. The defensive constructions near lake Sajno have not survived till now. However, field verifications, especially those from the first half of the 19th c.

point out that they existed. The matter of the localization of the castle in Biskupiec still remains open. So far, it has not been noticed in the literature of the subject that Hennenberger marked the ruins of that defensive construction in the north-eastern part of the town, on the left bank of the river Dymer. Nearly 50 more symbols from Hennenberger's map remain to be analyzed. It seems that after a thorough research of the sources and in the field we will find out that some of them hide many a forgotten historical mystery. ■

Słowa kluczowe: Kaspar Hennenberger, Warmia, grodziska, ruiny zamków

Key words: Kaspar Hennenberger, Warmia, strongholds, ruins of castles

mgr Robert Klimek (Olsztyn) – z wykształcenia politolog, z zamiłowaniem badacz kultury materialnej Prusów. Prowadzi badania interdyscyplinarne głównie na temat krajobrazu kulturowego pozostałości Prusów (grodziska, wały podłużne, obiekty kultu). Pisze doktorat o szlakach komunikacyjnych Warmii biskupiej w latach 1243–1466
(e-mail: robertusklimek@wp.pl)